

УДК: 341.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.35>

ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОГО ОМБУДСМАНА В УКРАЇНІ

Чернобук В.В.,*старший викладач кафедри теорії держави та права,
Дніпровський державний університет внутрішніх справ*

ORCID: 0009-0003-0249-5051

e-mail: chernobokvalentina@gmail.com

Чернобук В.В. Правовий статус військового омбудсмена в Україні.

Стаття присвячена теоретико-правовому аналізу правового статусу військового омбудсмена в Україні. У статті зазначається, що ситуація щодо захисту прав військових, яка значно погіршилася в умовах російської агресії, що вимагає вдосконалення конституційного механізму їх захисту. Встановлено, що одним із визначальних аспектів діяльності нашої держави під час повномасштабної війни є захист прав військовослужбовців як гарантія належного виконання службових обов'язків та ефективного функціонування Збройних сил України. Проблема забезпечення соціальних та особистих прав військовослужбовців є надзвичайно актуальною. Почастішали випадки свавілля військової адміністрації, жертвами яких часто стають призовники. Створення інституту військового омбудсмена сприятиме зміцненню армії, забезпеченню військової дисципліни та правової захищеності військовослужбовців. У статті визначено, що інститут омбудсмена у правових системах демократичних країн зумів стати важливим механізмом захисту прав людини і зміцнення верховенства права у діяльності органів державної влади. Доведено, що основними завданнями військового омбудсмена є розгляд скарг щодо такого: порушення прав військовослужбовців; неефективне військове керівництво; недотримання або порушення кримінального законодавства та міжнародного гуманітарного права; проведення спеціальних розслідувань; підготовка та публікація звітів про результати цих розслідувань та видача рекомендацій. Розробка правових механізмів захисту прав військовослужбовців в Україні враховує національні військово-історичні традиції України, міжнародний досвід функціонування та нормативно-правової бази інституту військового омбудсмена. Під час розробки моделі інституту військового омбудсмена в Україні має бути гарантована його інституційна незалежність. Це включає такі особливості: законодавче регулювання його правового статусу, фіксований термін повноважень та його обґрунтування, незалежність від урядових та військових структур, імунітет від кримінального переслідування під час виконання ним своїх юридично визначених обов'язків, належне фінансове забезпечення та впровадження процедур оцінки ефективності діяльності військового омбудсмена.

Ключові слова: омбудсмен, військовий омбудсман, права військовослужбовців, інститут військового омбудсмена, гарантії прав людини, Збройні Сили України.

Chernobuk V.V. Legal status of the military ombudsman in Ukraine.

The article is devoted to the theoretical and legal analysis of the legal status of the military ombudsman in Ukraine. The article notes that the situation regarding the protection of the rights of military personnel, which has significantly deteriorated under the conditions of Russian aggression, requires improvement of the constitutional mechanism for their protection. It has been established that one of the defining aspects of the activities of our state during the full-scale war is the protection of the rights of servicemen as a guarantee of the proper fulfillment of service duties and the effective functioning of the Armed Forces of Ukraine. The issue of ensuring the social and personal rights of servicemen is extremely pressing. Cases of arbitrariness by the military administration, often affecting conscripts, have become more frequent. The establishment of the institution of the military ombudsman will contribute to the strengthening of the army, ensuring military discipline, and the legal protection of servicemen. The article defines that the ombudsman institution in the legal systems of democratic countries has managed to become an important mechanism for protecting human rights and strengthening the rule of law in the activities of state authorities. It is proven that the main tasks of the military ombudsman include handling complaints regarding: violations of servicemen's rights; ineffective military leadership; non-compliance with or breaches of criminal legislation and international humanitarian law; conducting special investigations; preparing and publishing reports on the results of these investigations, and issuing recommendations. The development of legal mechanisms for protecting the rights of servicemen in Ukraine takes into account Ukraine's national military-historical traditions, as well as the international experience in the functioning and regulatory framework of the

military ombudsman institution. When developing the model of the military ombudsman institution in Ukraine, its institutional independence must be guaranteed. This includes the following features: legislative regulation of its legal status, a fixed term of office and its justification, independence from governmental and military structures, immunity from criminal prosecution while performing its legally defined duties, adequate financial support, and the implementation of procedures for evaluating the effectiveness of the military ombudsman's activities.

Key words: ombudsman, military ombudsman, protection of servicemen's rights, the institution of the military ombudsman, human rights guarantees, Armed Forces of Ukraine.

Постановка проблеми. Системні виклики, пов'язані з веденням бойових дій та тривалим функціонуванням сектора безпеки і оборони в умовах збройної агресії проти України, актуалізували питання забезпечення прав військовослужбовців. Незважаючи на існування державних інституцій та механізмів контролю, практика демонструє наявність численних випадків порушення соціальних, трудових, житлових, медичних, дисциплінарних та інших прав військових. Це зумовлює потребу у створенні спеціалізованого інституту, здатного оперативно та ефективно реагувати на такі порушення, забезпечувати баланс між інтересами держави та правами військовослужбовців, а також сприяти підвищенню рівня довіри до Збройних Сил України та інших складових сектору оборони.

Мета дослідження полягає у розгляді правового статусу військового омбудсмана в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед дослідників слід виокремити публікації Бакленд Б., Макдермотт В. [2], Марцеляк О.В. [3]

Виклад основного матеріалу дослідження. Актуальність вивчення правового статусу інституту омбудсмана визначається його особливим місцем в системі гарантій прав і свобод людини і громадянина в сучасних демократичних правових державах. Особливості правового статусу омбудсмана дозволяють йому, з одного боку, виступати в якості особливого елемента механізму захисту прав людини і громадянина, сприяти відновленню порушених індивідуальних прав, а з іншого – це служити додатковим засобом парламентського контролю над виконавчою владою. Таким чином, дві основні цінності теорії політичної демократії – права людини і відповідальність уряду є системоутворюючими факторами в діяльності інституту омбудсмана. Фактично вирішення цих взаємопов'язаних завдань виправдовує доцільність створення відповідної установи [1].

Як показав досвід більшості держав, контроль у межах військової ієрархії не здатний вирішити всю складність випадків порушення прав військовослужбовців. Отже, з метою кращого захисту прав військовослужбовців були створені інституції омбудсмана, які мають юрисдикцію щодо збройних сил [2].

Розв'язана Росією війна в Україні висунула на перший план питання захисту прав людини в умовах військової агресії та розробки нових підходів до правового регулювання соціальних явищ, пов'язаних із цим захистом. Держава тепер має не лише зіткнутися із завданням успішної відсічі російській агресії (хоча це має бути пріоритетом), але й максимального захисту прав людини та належного вирішення безлічі питань, пов'язаних із реалізацією прав і свобод, закріплених у Конституції України, її громадянами під час війни. У цьому контексті вітчизняна конституційна база гарантування прав людини потребує модернізації, удосконалення як її правової, так і інституційної складових.

Особливо звертає на себе увагу проблема забезпечення прав військовослужбовців, про що все частіше говорять вітчизняні правозахисники: «Захист військовослужбовців в умовах війни стоїть особливо гостро, бо більшість існуючих юридичних механізмів захисту прав майже надієві чи не працюють, оскільки у військовослужбовців набагато менше часу для захисту своїх прав, ніж у цивільних. Тому треба переглядати механізми і строки реагування на їхні скарги» [4].

Активна розбудова військового компонента держави супроводжується зростанням загальної кількості звернень до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений), одержаних при здійсненні парламентського контролю за додержанням прав у системі органів сектору безпеки й оборони. Зокрема, у 2022 році надійшло понад 11,2 тисяч звернень, у 2023 – 17 тисяч, у 2024 – понад 28 тисяч звернень, що в середньому складає понад 25 % загальної кількості звернень до Уповноваженого [5].

Законодавче введення інституту омбудсмана в багатьох країнах стало важливим кроком у розвитку демократичних процесів, спрямованих на подальше зміцнення статусу особистості і забезпечення здійснення прав і свобод людини і громадянина. Інститут омбудсмана в правових системах демократичних країн зумів стати важливим механізмом захисту прав людини і зміцнення верховенства права в діяльності державних органів.

В Україні інститут військового омбудсмана було введено з прийняттям Закону України 17 вересня 2025 року № 4603-IX «Про військового омбудсмана».

Військовий омбудсман вважається незалежною інституцією, що діє поза структурою військового командування та контролює оборонний сектор, щоб забезпечити дотримання принципів та практики належного управління. Він може відігравати значну роль в управлінні збройними силами, наприклад, шляхом сприяння прозорості та підзвітності у війську, підтримуючи авторитет військового командування, забезпечуючи верховенство права у збройних силах та зміцнюючи громадську довіру до військових та їхню репутацію.

Військовий омбудсман розслідує скарги на неналежну та протиправну поведінку у війську, а також на недоліки у військових процедурах, і надає рекомендації щодо їх виправлення. Однак він не встановлює оборонну політику та не приймає рішень з оперативних питань. Безпосередньою метою військового омбудсмана є вирішення скарг та сприяння належній поведінці в оборонному секторі. Крім того, ця установа має на меті підвищення ефективності та результативності військових, підвищення їхньої підзвітності перед громадськістю та задоволення потреб військовослужбовців.

Широкі наглядові функції за діяльністю управління і посадових осіб на всіх рівнях, покладені на омбудсмана із захисту прав і законних інтересів громадян, визначають його високий авторитет і широке суспільне визнання. Це обумовлено багатьма демократичними рисами, які характеризують його статус і забезпечують ефективність його діяльності:

- незалежне становище в системі державних органів;
- відкритість і доступність для всіх громадян, які повинні захищати свої права і свободи;
- відсутність формалізованих процедур розгляду скарг та апеляцій.

Запровадження в Україні інституту військового омбудсмана не просто на часі, воно вкрай необхідне. Поява цієї інституції з одного боку доповнить існуючі засоби захисту конституційних прав і свобод військових, з іншого – сприятиме підтримці їх віри в справедливість, що в цілому нейтралізує насторожене ставлення військовослужбовців до влади, пом'якшить конфлікти між державою, її органами і військовими. Військовий омбудсман, здійснюючи свої контрольно-наглядові та правозахисні повноваження, не тільки сприятиме ефективному захисту прав військових, а й пом'якшить суперечності між державними і громадянськими сферами, сприятиме демократизації національної військової сфери, яка під його впливом має стати більш чуйною до потреб і запитів військовослужбовців, що в кінцевому рахунку гарантуватиме «демократизацію» військової бюрократії, яка завдяки його діяльності виявлятиме більшу увагу, симпатію та турботу до військовослужбовців [3].

Військовий омбудсман не має права втручатися в технічні питання національної оборони або виконувати функції військового експерта. Мета його діяльності – зміцнення довіри до Військової адміністрації – не в тому, щоб наділяти омбудсмана владними повноваженнями.

Будь-яка особа, зацікавлена в поліпшенні умов служби, стурбована підвищенням по службі, звільненням від військової служби, ображена старшим офіцером, ображена своїм начальством або несправедливо покарана, може звернутися до військового омбудсмана. Омбудсман не порушуватиме військову дисципліну, але сприятиме підтримці почуття безпеки членів суспільства у військовій сфері.

Всі військовослужбовці повинні користуватися наступними основними правами:

- захист від тортур, жорстокого поводження, жорстокого поводження та тілесних покарань;
- заборона використання рабської або примусової праці та виконання обов'язків, не пов'язаних з виконанням посадових обов'язків щодо забезпечення національної безпеки;
- право на юридичний захист своїх прав у разі порушення, право на свободу і безпеку, а також на справедливий судовий розгляд і право на подачу апеляції в судові органи;
- захист від дискримінації; право на свободу думки і совісті;
- право на сімейне життя.

Збройних Силам також повинні бути надані наступні основні свободи і права, які в деяких випадках можуть піддаватися певним обмеженням: право на свободу вираження поглядів; право професійних асоціацій на свободу зібрань та організацію, включаючи право на створення профспілок та членство в політичних партіях; право на гідне житло або проживання в казармах і гуртожитках; право на відповідну грошову винагороду і пенсію; право на охорону здоров'я та безпеку обслуговування; право на отримання якісної їжі в достатній кількості.

Всі обмеження на здійснення прав військовослужбовцями повинні відповідати наступним критеріям:

– Вони повинні бути юридично обов'язковими, суворо обґрунтованими потребами та особливостями військової служби, дисципліни та набуття професійних навичок і співмірними цілям цих обмежень.

– Вони повинні бути відомі, передбачені і суворо визначені законом і суворо відповідати конституційним нормам.

– Вони не повинні надмірно загрожувати або наражати на небезпеку фізичне або психічне здоров'я військовослужбовців.

– Вони повинні відповідати стандартам, встановленим відповідно до Європейської конвенції про права людини.

– Військовослужбовці також повинні користуватися всіма економічними і соціальними правами.

Військовослужбовці повинні бути повністю поінформовані про свої права і повинні пройти навчання з прав людини, яке дозволить їм краще розуміти і здійснювати свої права.

Основними завданнями функціонування інституту військового омбудсмена є робота зі скаргами щодо:

- порушення прав військовослужбовців;
- фактів неефективного військового управління або командування;
- недотримання або порушення норм кримінального й міжнародного гуманітарного права;

проведення спеціальних розслідувань;

- підготовка та оприлюднення звітів за результатами проведення розслідувань;
- надання рекомендацій [5].

Попри спільні завдання, діяльність військових омбудсменів в окремих державах має певні особливості, пов'язані з нормативним регулюванням, суб'єктами призначення та строком перебування на посаді омбудсмена [5].

Слід також зазначити, що настільки широке розповсюдження та використання інституту омбудсмена у світовій практиці є переконливим свідченням його універсальності, гнучкості та високої адаптивності до різних політико-правових контекстів. Інститут омбудсмена довів свою ефективність не лише як механізм парламентського контролю, а й як інструмент забезпечення балансу між владою та суспільством, захисту прав і свобод людини, незалежно від конкретної моделі державного управління.

Варто наголосити, що омбудсманський інститут органічно інтегрувався у широкий спектр правових систем – від англосаксонської до континентальної, продемонструвавши здатність до інтеграції в різні правові культури. Його ідеї виявилися сумісними як із республіканськими формами правління – президентськими та парламентськими, – так і з конституційними монархіями, де він став частиною механізму демократичного контролю за діяльністю виконавчої влади [10].

Більше того, приналежність держави до певної правової сім'ї не стала перешкодою для впровадження інституту омбудсмена. Навпаки, у більшості випадків цей інститут отримувал національні особливості, трансформувался з урахуванням історичних, політичних та соціальних умов конкретної країни. Так, у країнах англосаксонського права омбудсман часто набуває більшої самостійності у взаєминах із парламентом, тоді як у державах континентальної правової традиції його статус чітко врегульовано законодавчо, що забезпечує стабільність і передбачуваність його діяльності.

Омбудсман має переконати суспільство у тому, що він виступає в якості неупередженого, об'єктивного наглядового органу, який притягає до відповідальності уряд і органи державного управління» [1].

Висновки. Отже, з огляду на триваючу повномасштабну війну в Україні, створення незалежного та ефективного механізму захисту прав військовослужбовців в Україні є особливо актуальним. Аналіз теоретичних підходів та практичних моделей діяльності офісів військових омбудсменів показує, що ця інституція може бути ключовим елементом демократичного цивільного контролю над збройними силами. Вона сприяє повазі до прав людини, забезпечує верховенство права у війську та зміцнює довіру. Невід'ємними передумовами ефективності роботи офісу військового омбудсмена є інституційна та оперативна незалежність, яка має бути гарантована законом. Інституційна незалежність означає автономію від виконавчої влади та військового командування, фінансову автономію та неупереджений процес призначення. Оперативна незалежність включає свободу встановлювати пріоритети, ініціювати розслідування, отримувати доступ до інформації та публікувати її, а також взаємодіяти з громадськістю без зовнішнього тиску. Найголовніше, що інституція повинна мати достатні ресурси, отримувати бюджетні гарантії та мати право консультуватися з незалежними експертами. Правовий статус військового омбудсмена визначається як статус посадової особи, призначеної президентом, яка здійснює демократичний цивільний контроль у галузі безпеки та оборони та захищає права військовослужбовців. Омбудсман керується Конституцією України, міжнародними договорами та законами, і його робота доповнює існуючі механізми захисту прав, але не скасовує їх. Його основні принципи включають законність, незалежність, справедливість та підзвітність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аналітична записка з питань порівняльного законодавства щодо правового регулювання діяльності Військового омбудсмена. URL: <https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33630.pdf>.

2. Бакленд Б., Макдермотт В. Інститути омбудсмана у справах збройних сил: Практичний посібник. К.: DCAF, 2015. 162 с.
3. Марцеляк О.В. Військовий омбудсман як інституційна гарантія захисту прав військовослужбовців (зарубіжний досвід). *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 94–100. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.14>.
4. Чепік-Трегубенко О.С., Чернобук В.В. Теоретико-прикладні аспекти застосування медіації в умовах воєнного стану в Україні (на прикладі сімейної медіації). *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 3, 2025, с. 61–66 DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.8>.
5. Чернобук В.В. Захист прав дитини в умовах воєнних конфліктів: міжнародний досвід та Українські реалії. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Випуск № 2. С. 1291–1295 DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.195>.
6. Чернобук В. Захист прав дитини на тимчасово окупованих територіях України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023, № 2. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2023-2-38-42>.
7. Чернобук В. Міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів. *Аналітичне та порівняльне правознавство*, 2023, № 3. С. 437–440. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.79>.
8. Лавренко Д.О. Значення юридичної конструкції як засобу юридичної техніки. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 56–60. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.10>.
9. Боняк В.О., Чепік-Трегубенко О.С. Взаємодія органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства в аспекті захисту прав внутрішньо переміщених осіб. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023 №2. С. 14–21. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2023-2-14-21>.
10. Nalyvaiko L., Lebedieva Y. Human reproductive rights: international standards, experience of Ukraine and Lithuania. Modern scientific strategies of development. 2022. URL: <https://doi.org/10.51587/9781-7364-13395-2022-008-318-336>.
11. Талдикін О.В. Сучасні недемократичні форми державного (політичного) режиму. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. №1. С. 44–50. DOI: [10.31733/2078-3566-2019-1-44-50](https://doi.org/10.31733/2078-3566-2019-1-44-50).